

Alessandro Fo i Antonio Pane esperen els bàrbars

Alessandro Fo and Antonio Pane are waiting for the barbarians

Eloi Creus

Filòleg clàssic i traductor

Article rebut: 2 de gener del 2020

Sol·licitud de revisió: 20 de gener del 2020

Article acceptat: 15 de febrer del 2020

Creus, Eloi. 2020. Alessandro Fo i Antonio Pane esperen els bàrbars. *Aérides* 1, pàgs. 99-105.

Resum: Alessandro Fo és catedràtic de llatí de la Universitat de Siena, però sobretot és un poeta i traductor molt valorat a Itàlia, per bé que gairebé desconegut a casa nostra. Aquest article, a banda de presentar l'autor, pren un dels seus poemes, *Aspettando i barbari*, per resseguir el joc intertextual que planteja Fo entre ell mateix, el poeta Antonio Pane, Kavafis i d'altres autors de la literatura universal. S'hi poden llegir, a més, les primeres traduccions catalanes de dos dels seus poemes.

Paraules clau: Alessandro Fo, Kavafis, Antonio Pane, literatura italiana, intertextualitat.

Abstract: Alessandro Fo is a Latin professor at the University of Siena. However, most importantly, he is a well known poet and translator in Italy, although almost unknown in our country. This article, in addition to introducing the author, selects one of his poems, *Aspettando i Barbari*, to follow the intertextual relationship that Fo poses between himself, the poet Antonio Pane, Kavafis, and other authors of universal literature. Additionally, the first Catalan translations of two of his poems are provided.

Keywords: Alessandro Fo, Kavafis, Antonio Pane, Italian Literature, Intertextuality.

L'autor

Alessandro Fo (Legnano, 1955) va «revolucionar» el cercle literari italià quan el 2012 publicà una nova *Eneida* (Einaudi). En un país com Itàlia, que aparegui una nova traducció de l'*Eneida* ja s'entendrà que no en té res, de revolucionari, ni tampoc res de sorprenent.¹ Que fos en vers sí que ja era més estrany a un país que s'ha acostumat a les traduccions bé en prosa acadèmica, bé en línies que imiten l'extensió del vers, bé en alguna mena de vers lliure. La utilització del vers regular, sigui per a la traducció o per al conreu de la poesia pròpia, és vist com quelcom antiquat, passat de moda i que no permet la transmissió de la *veritat* poètica. El cas és que la traducció d'aquest catedràtic de llatí de Siena no només era

¹ Als catàlegs de les grans editorials hi ha *Eneides* de tota mena i condició. Sense ànim de ser exhaustiu, a Einaudi es pot trobar la traducció ja clàssica de Rosa Calzecchi Onesti (1962 a Istituto editoriale italiano; 1967, a Einaudi); a Feltrinelli, la d'Enrico Oddone (1995); a Marsilio, la de Mario Ramous (1998); a Mondadori, la de Luca Canali que va fer inicialment per a la Lorenzo Valla (1978-1990). La primera i l'última són en prosa (la primera, més o menys rítmica). Les altres dues en versos més o menys lliures.

en vers regular, sinó que se servia d'una mètrica, dita «bàrbara», que a Itàlia sempre ha suscitat aversió o com a molt una mena de simpatia condescendent per un experiment mètric vist com una antigalla que s'associa amb Carducci i Pascoli,² els quals, cadascú a la seva manera, van intentar imitar els metres antics.³ Ningú no utilitzava els hexàmetres accentuals, almenys que jo sàpiga, des de l'*Eneida* de Giuseppe Vergara (Fratelli Conti Editori, 1982), avui introbable.⁴

Malgrat l'estupefacció que devia causar una traducció en hexàmetres italians, la versió de Fo va rebre, en general, unes crítiques excel·lents i s'ha convertit en l'edició de referència del gran poema de Virgili i probablement ho serà per a les pròximes generacions.

No content, però, amb l'èxit de l'*Eneida*, Fo, recentment, ha publicat un monumental volum de Catul (2018), també a Einaudi, de 1322 pàgines, amb un comentari extraordinari a cada poema, segurament en l'edició actual de Catul de referència en qualsevol llengua. Però així com el comentari és d'un altíssim nivell, també ho és la traducció que, un cop més, es vol poètica.

Per a Catul, Fo també emprà la mètrica bàrbara. Si per traduir l'hexàmetre, un vers irreproducible a través dels versos italians, massa curts, el públic encara podia ser condescendent amb la tria d'aquesta versificació, per als metres lírics l'ús de la mètrica bàrbara devia ser vist com quelcom gairebé esnob. Potser per això, Fo inclou una nota mètrica de més de 50 pàgines per explicar com funciona cada vers de la mètrica llatina i com ha procedit ell a l'hora d'adaptar-lo. L'èxit que ha tingut el seu Catul ha acabat donant la raó a la seva proposta.

Fo s'ha convertit, doncs, en un dels traductors de poesia clàssica de moda a Itàlia i és molt valorat per aquesta faceta, d'altra banda tan important.⁵ Però Alessandro Fo, nebot del famós dramaturg, és també un poeta italià més que consagrat i, malgrat no trobar-se entre els poetes més mediàtics, publica a la col·lecció de poesia d'Einaudi, segurament la més exclusiva del país, a banda d'haver estat estudiat a bastament.⁶ Aquí, però, encara se'l coneix molt poc. Cap dels seus llibres no ha estat traduït ni al català ni, pel que sé, al castellà. D'aquí que m'hagi allargat un xic amb aquesta presentació del personatge.

² Per al concepte i l'aplicació de la mètrica bàrbara, vegeu Vergara (1978).

³ El primer, imità, entre d'altres, l'hexàmetre a partir de la combinació de diferents versos italians. El segon, a partir d'un sistema accentual semblant al dels alemanys o, a casa nostra, al de Carles Riba.

⁴ L'any 2010 es va publicar a una editorial petita, Mesogea, una *Iliada*, a càrrec de Daniele Ventre, en uns versos resultants de la combinació d'un *settenario* més un *novenario*, de ritme exclusivament dactílic, i que podríem considerar hexàmetres fets d'una manera semblant als de *Nevicata* de Carducci i, per tant, en mètrica «bàrbara». Més tard, Ventre ha publicat, amb aquest sistema i en la mateixa editorial, l'*Odissea* (2014), i tota l'obra completa de Virgili (2018).

⁵ A més de Virgili i Catul, també ha traduït l'*Ase d'or* d'Apuleu (2003, a Frassinelli; 2010, a Einaudi) i *El retorn* de Rutili Claudi Namacià (1992, a Einaudi), en versos lliures, a més de diversos autors en una *Antologia de la poesia llatina* a cura de Luca Canali.

⁶ Vegeu, per exemple, Longhi (2001), Marchesini (2009), Puccini (2014) i Galgano (2018). També és inclòs, regularment, en les antologies de poetes italians contemporanis (Alfono *et al.* 2005) i també als manuals de literatura italiana contemporània, per exemple, al de Franco Buffoni (1992).

Esperant els bàrbars

En un dels seus llibres, *Corpuscolo* (2004), que recull bona part de la seva poesia anterior, hi ha un poema que crida l'atenció ja només pel títol: «Aspettando i barbari». Es tracta d'una poesia dels primers anys d'escriptura del poeta i no és, ni de bon tros, un dels poemes més interessants de l'autor. Més aviat és anecdòtica, si la comparem amb el nivell dels altres poemes del llibre, però, pel cas que ens ocupa, ens interessa pel joc intertextual que aparentment planteja, ja des del títol, amb l'arxiconegut poema homònim de Kavafis.

El text d'Alessandro Fo és el següent, que acaro amb la traducció catalana que improviso per a l'ocasió:

Aspettando i barbari

Prato, 10 marzo 1987

ti scrivo brevemente;
nun tengu geniu. Sono al centro
di una deprimente storia di famiglia.
Ma in un momento di assenza
di questi agenti distruttivi di mia vita
ho preparato queste poche righe.
Le orde imminenti impediranno tra breve
il puro e semplice uso della mia stanza.
Dalla raccolta sulla mia bambina,
Dei verdi giardini d'infanzia,
ti mando il congedo:

Saluto in via Petrarca

*Né mi fa degno d'un sì caro sguardo
l'incerto arido bene che ti voglio,
le rade scolorite erbe d'affetto
tolte al prato di libri ludi scolii
e il fiore sfinito di cui spargo
tua tremante figura se voce
ed oro implori, vento d'occhi,
aurore propizie alla sua vela.*

Sono spiaciuto per l'esito del tuo concorso
e se ti può consolare (*si parva licet*) sono stato
clamorosamente bocciato
ad un umile posto
di professore nelle medie di Stato.
Tutto passa.
Speriamo di poterci incontrare un giorno
vestiti d'oro e di gemme.

Esperant els bàrbars

Prato, 10 de març de 1987

T'escric breument.
No en tinc gaire esma. Sóc al mig
d'una depriment història de família.
Però en un sol moment d'absència
d'aquests agents tan destructius de la
meva vida,
he preparat aquestes poques ratlles.
Les hordes imminents impediran
d'aquí a no res
l'ús, pur i simple, de la meva estança.
D'aquell recull sobre la meva filla,
Dels verds jardins de la infància,
te n'envio el comiat:

Adéu a Via Petrarca

*No em fa digne d'un tan amat esguard
l'incert àrid amor que per tu sento,
les poques herbes pàl·lides d'afecte
preses al prat de llibres jocs escolis
i l'exhaurida flor amb què jo espargo
la figura tremant de tu si veu
i or implores, vent dels ulls,
aurores favorables a la seva vela.*

Em sap greu el resultat de les teves
oposicions,
i si et consola (*si parva licet*) m'han denegat
clamorosament
un càrrec molt humil
de professor de secundària.
Tot passa.
Esperem que ens puguem trobar algun dia
vestits d'or i de gemmes.

Com es pot apreciar pel contingut, però també per la forma, ens trobem davant d'un poema que, en realitat, no és sinó una carta. I les referències a Kavafis no són tampoc gaire més perceptibles, si més no a primer cop d'ull, que aquestes «hordes» que han d'envair l'estança del remitent, que, pel que ens diu, es troba en una situació familiar no gaire feliç.

Aquest remitent no ens és explícit, de manera que el més lògic és pensar que la veu poètica que s'expressa en primera persona és la de Fo mateix. Però de fet no és així. El metapoema en versos regulars ens pot donar alguna pista tant de la seva identitat, com d'aquest joc intertextual que va més enllà de la referència kavafiana:

«Saluto in via Petrarca» forma part, sembla, d'un llibre de poemes, intitulat *Dei verdi giardini d'infanzia* (2001), que no és de Fo, sinó d'Antonio Pane, un altre poeta italià, amic del primer, que apareix algun altre cop en la poesia de Fo,⁷ i amb qui edità el també poeta i traductor Angelo Maria Ripellino (Fo *et al.* 1990 i 2007), un escriptor les influències del qual apareixen aquí i allà a l'obra de Fo (Puccini 2014, 216).

L'autor, per tant, està poetitzant la carta que Pane li enviava, un mecanisme, per cert, molt propi de Ripellino (Puccini 2014, 235). En aquesta carta-poema, hi trobem reproduïts, tal qual, vuit versos de la composició de l'amic, que comença el poema, de fet, amb un vers d'una cançó de Petrarca (72 del *Cançonier*), d'aquí el títol del metapoema, que ofereix un altre joc intertextual i que per mètrica, estil i fins per disposició tipogràfica, ja es desmarca de la resta de versos i imita, encara que vagament, l'estil petrarquí.

La història familiar «depriment» no se'ns explica. Hem de creure que és un episodi de la vida de Pane prou trist per convocar una reunió familiar a casa seva. Una reunió de gent que, sigui pel motiu que l'ha provocada, sigui pels que l'integren, és qualificada d'«hordes», que envairan la casa i obligaran el poeta a recloure's a la seva habitació. Tot plegat fa que el poeta evoqui un poema propi, dedicat a la filla.

Després del poema, un tall i un canvi de tema i de to. Tampoc no podem saber a què es refereix amb el «resultat de les teves oposicions». Però aquest «teves» ha de ser, aquest cop sí, referit a Fo. A través de la lectura del poema i prou, no podem saber exactament de què parlen, més enllà d'unes oposicions a una plaça amb resultat negatiu. Però abans d'*Aspettando i barbari*, al llibre, a banda de la presentació de Maurizio Bettini, que també en parla tímidament,⁸ hi ha un altre poema («L'autore, una sera, accingendosi a partire con un grosso carico, sotto il Natale del 1986, per affari e ulteriori prove», pàg 19) que ens dóna una idea més clara del que comentem i que per això afegeixo en apèndix, tant en l'original, com en la traducció que he intentat.

Fo hi parla d'unes oposicions a professor d'Universitat entre Roma i Cremona, que el fan anar amunt i avall amb els llibres de filologia clàssica, l'«insospitat armari clàssic ambulant». Uns llibres a qui deu amics i records («Sereu encara vehicles d'amics, /

⁷ Per exemple, a *Nuove di Pane* (pàg. 33).

⁸ «Ho conosciuto Fo durante un concorso. Potrebbe esserci un' occasione più banale di questa, per incontrare un poeta? Alessandro Fo arrivò carico di libri: "Libri, che vi ho portato a spasso per il mondo / e, per concorsi, fra Roma e Cremona" [citació del poema de Fo *L'autore, una sera, accingendosi...*]. Fece la sua prova, e non vinse. La sua prova era bella, molto, però non vinse» (Bettini 2004, V)

històries a la d'Artagnan, petges d'afectes: / serem afectes.»), i a qui en un temps passat demanava i agraïa les bones notes que treia als exàmens («que us pregava pel deu i la matrícula»), però que, en canvi, no li van poder salvar «la mare de la mort / (potser perquè, encabar l'operació, / abstret i exhaust oblidava/dubtava a / desfer el ritual de donar-vos les gràcies)».

Pane, doncs, a la carta que Fo literaturitza, en responia una de primera on, hem de creure, s'explicaven aquestes vicissituds. I en aquesta resposta, li explicava que ell no havia ni passat l'examen per esdevenir professor de secundària, per tal de consolar-lo, si és que era possible comparar les situacions. *Si parva licet*, diu l'altre poeta, citant, aquest cop, les *Geòrgiques*.⁹

Hi ha, doncs, un joc de cartes entre els dos poetes, Fo i Pane, que, amb ajuda de Petrarca i Virgili, s'escriuen i s'expliquen les desgràcies. Què hi pinta aquí Kavafis, més enllà de la immediata ocupació no desitjada de la casa d'un d'ells per part d'una «horda» per un motiu que desconeixem? Poca cosa més, semblaria. Però no ben bé.

Als últims versos Fo-Pane proclama el desig que es puguin «trobar algun dia / vestits d'or i de gemmes». Vestits amb robes precioses i engalanats amb joies d'or i d'argent van, justament, els cònsols de Kavafis que esperen els bàrbars, qui en la traducció italiana més icònica, la del neohel·lenista F. M. Pontani, s'expressa així:

Perché i nostri due consoli e i pretori
sono usciti stamani in toga rossa?
Perché i bracciali con tante ametiste,
gli anelli con gli splendidi smeraldi luccicanti?
Perché brandire le preziose mazze
coi bei caselli tutti d'oro e argento?

Oggi arrivano i barbari,
e questa roba fa impressione ai barbari.

Els bàrbars, sempre els bàrbars, culpa i solució de totes les dificultats en què hom es troba. En paraules de Davide Puccini (2014, 235), que ha estudiat l'obra de Fo, aquest últim vers, amb la referència a Kavafis,

assume un significato fecondamente ambiguo, in accordo con il taciuto modello, nel quale i barbari rappresentano sì un pericolo per la civiltà ma anche la soluzione di tutti i problemi e quando si sa che non arriveranno prevale un senso di smarrimento.

Es tracta, com veiem, d'una poesia anecdòtica, autobiogràfica, privada i molt críptica sense l'explicitació de tots aquests detalls, que requereix una lectura completa del llibre. No és, com dèiem, el poema que triaríem de tots els que es poden llegir a *Corpuscolo*. N'hi ha d'esplèndids, sobretot a *Mancanze* (2014), el seu últim recull. Però avui, sobre la pista de Kavafis, volia resseguir les referències de tots els poetes que s'hi parafrasegen, d'una manera o altra: Pane, citant Petrarca i Virgili, passat per Fo, que, imitant un mecanisme de Ripellino, ho lliga tot amb una idea vaga del Kavafis de Pontani.

⁹ «[...] *si parva licet componere magnis*» (Georg. IV 176).

És, a més, un poema entretingut de traduir, perquè el traductor, més enllà de traduir el que diu l'italià pot, a més, intentar imitar el joc intertextual citant els referents, si hi són, en llengua catalana. Així, el vers de Petrarca és robat de la traducció de Miquel Descot (Proa, 2016), a qui, en certa manera, miro d'imitar al metapoema «Adéu a via Petrarca».

Qui és un grandíssim traductor de poesia és, com deia, el mateix Alessandro Fo. Només per això ja podria reclamar el dret de ser reconegut com a poeta, perquè un traductor de poesia, si és bo, és ja un escriptor (de poesia) de ple dret. Però en Fo es reuneix, a més, la doble condició: la de traductor de poesia i la de poeta de producció pròpia. I un poeta ben remarcable, val a dir. I, si bé el poema de què hem parlat avui és més aviat una joguina, que valgui com a pretext per parlar d'un escriptor, que, de mica en mica, esperem que sigui més conegut a casa nostra.

Annex

**L'autore, una sera, accingendosi a partire
con un grosso carico, sotto il Natale del 1986,
per affari e ulteriori prove**

Libri, che vi ho portato a spasso per il mondo
e, per concorsi, fra Roma e Cremona;
che io pregavo per il trenta e lode;
ma non salvaste, poi, mia madre da morte
(forse perché, dopo l'operazione,
sbadato e stanco scordavo/esitavo a
sciogliervi il ritmo del ringraziamento);
proteggerete anche questo viaggio,
unitamente all'anello già di lei.

Poi torneremo a casa, ancorché sconfitti,
alla Domenica Sportiva e l'arrosto.
Sarete ancora veicolo di amici,
storie alla d'Artagnan, orme di affetti:
saremo affetti.

E scriveremo ancora. Io, dentro voi,
le vostre singole storie, in uva azzurra;
voi dentro il vostro topo, isòtopo
giù nella vita: scaffale di minori,
insospettato ambulante armadio classico.

**L'autor, un vespre, disposant-se a anar-se'n
amb una grossa càrrega, pels volts de Nadal de
1986, per afers i altres proves.**

Llibres, que us he passejat per arreu del món,
i per oposicions entre Roma i Cremona
que us pregava pel deu i la matrícula;
però no em vau salvar la mare de la mort
(potser perquè, encabar l'operació,
abstret i exhaust oblidava / dubtava a
desfer el ritual de donar-vos les gràcies);
protegireu també aquest meu viatge,
fent companyia a l'anell que era d'ella.

Després, per bé que vençuts, tornarem a casa,
al Gol a Gol¹⁰ i al rostit dels diumenges.
Sereu encara vehicles d'amics,
històries a la d'Artagnan, petges d'afectes:
serem afectes.

I encara escriurem. Jo, dins vostre,
les vostres soles històries de raïm blau;
vosaltres dins la vostra rata, isòtop
en la vida,¹¹ prestatges d'escriptors menors,
insospitat armari clàssic ambulat.

¹⁰ Fo parla de la «Domenica sportiva», un programa de futbol mític de la RAI, que s'emet cada diumenge des del 1953. He intentat donar-hi un equivalent que pogués sonar plausible o, almenys, aprehensible.

¹¹ En italià, hi ha un joc de paraules intraduïble. L'autor juga amb el mot «topo» (rata, ratolí) unint-lo, només per similitud fonètica, a «isòtopo», l'element químic radioactiu. L'aparició de «topo» aquí, tan sorprenent, s'explica per l'expressió «topo di biblioteca», tan corrent en italià i que d'altra banda, nosaltres també tenim.

BIBLIOGRAFIA

- Alfano, Giancarlo, Baldacci, Alessandro, Bello Minciocchi, Cecilia, Cortellessa, Andrea, Manganelli, Massimiliano, Scarpa, Raffaella Zinelli, Fabio i Zublena, Paolo. 2005. *Parola Plurale. Sessantaquattro poeti italiani fra due secoli*. Roma: Sossella Editore.
- Bettini, Maurizio. «Crestomalia», en Fo 2004.
- Buffoni, Franco (ed.). 1992. *Poesia contemporanea, Secondo quaderno italiano*. Milà: Guerini e Associati.
- Desclot, Miquel. 2016. *Petrarca. Cançoner*. Barcelona: Proa.
- Fo, Alessandro. 2004. *Corpuscolo*. Torí: Giulio Einaudi Editore.
- Fo, Alessandro. 2012. *Publio Virgilio Marone. Eneide*. Torí: Giulio Einaudi Editore.
- Fo, Alessandro. 2014. *Mancanze*. Torí: Giulio Einaudi Editore.
- Fo, Alessandro. 2018. *Gaio Valerio Catullo. Le Poesie*. Torí: Giulio Einaudi Editore.
- Fo, Alessandro, Pane, Antonio i Vela, Claudio (eds.). 1990. *A.M. Ripellino. Poesie. Dalle raccolte e dagli inediti (1952-1978)*. Torí: Giulio Einaudi Editore.
- Fo, Alessandro, Pane, Antonio, Lenzi, Federico i Vela, Claudio (eds.). 2007. *Notizie dal diluvio. Sinfonietta. Lo splendido violino verde*. Torí: Giulio Einaudi Editore.
- Galgano, Andrea. 2009. «Alessandro Fo, il mancante e lo sguardo», en *Lo splendore inquieto*. Roma: Aracne. 295–300.
- Longhi, Silvia. 2001. «La Musa versatile di Alessandro Fo». *Strumenti critici*. 3. 473-490.
- Marchesini, Matteo. 2009. «La poesia degli scartafacci. Su Alessandro Fo». *Italies*. 13. *Poeti d'oggi/Poètes italiens d'aujourd'hui*: 291–299.
- Pontani, Filippo Maria. 1961. *Poesie. Costantino Kavafis*. Milà: Mondadori.
- Puccini, Davide. 2014. «Alessandro Fo e la poetica del carpe diem», *La parola del testo: semestrale di filologia e letteratura italiana comparata*, XVIII, 1/2, 213-256.
- Vergara, Giuseppe. 1978. *Guida allo studio della poesia Barbara italiana*. Nàpols: Fratelli Conte Editori.